

УДК 821.133.1

DOI: 10.32589/2411-3883.19.2022.274047

Помилуйко-Недашківська Галина Олександрівна
аспірантка і викладач кафедри теорії та історії світової літератури,
Київський національний лінгвістичний університет
<https://orcid.org/0000-0002-9998-9650>
galinapomiluyko@gmail.com

ДОСВІД ВІЙНИ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ ЕСЕЇСТИЦІ ТА ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ЖОРЖА БЕРНАНОСА

Анотація. У статті проаналізовано відгомін воєнних досвідів ХХст. у художньому письмі та політичному памфлеті представника руху Католицького літературного відродження 1 пол. ХХст. — Жоржа Бернаноса. Запропоновано хронологічну класифікацію усього доробку письменника у фокусі теми війни. Подальшу дослідницьку увагу присвячено ранньому періодові Першої світової війни, учасником якої був автор, і проблематиці першого роману «Під сонцем Сатани». Текст, який прямо не говорить про війну та сюжетно її не зачіпає, тим не менше, класифіковано як воєнний. Метафізичне зло та згіршення людської душі проаналізовано як головні ідейні константи крізь образи двох протагоністів роману. Експліцитний вияв Громадянської війни в Іспанії, підсилений есхатологізмом та профетичністю наративу, а також використанням біблійних архетипів на позначення природи насильства проаналізовано на прикладі політичного памфлету «Під місяцем великі цвинтарі».

Ключові слова: французька література, Жорж Бернанос, французьке літературне «католицьке відродження», християнство, естетизація релігії, війна

Halyna Pomyliuko-Nedashkivska
Ph.D. student, Department of Theory and History
of World Literature, Kyiv National Linguistic University
<https://orcid.org/0000-0002-9998-9650>
galinapomiluyko@gmail.com

WAR EXPERIENCE AND ITS REFLECTION IN GEORGES BERNANOS' POLITICAL WRITING AND NOVELS

Abstract. The article analyzes the reflection of the 20th century's war experiences both in fictional writing and political pamphlet of Georges Bernanos, a representative of the Catholic Literary Revival movement in French interwar literature. A chronological classification of the entire writer's heritage connected with the subject of war is offered and divided into three periods. The most representative texts are proposed for each. Further research attention is devoted to the early period, namely the experience of the First World War, in which the author participated as combatant, and the problems of the first novel «Under the Sun of Satan» (1926). The novel, which does not directly talk about the war in its plot, is nevertheless classified as warlike. Metaphysical evil and the deterioration of the human soul are regarded as the main ideological constants through the images of the two protagonists of the novel. Emphasis is made on the animalistic image of evil rooted in the biblical tradition and the creation of the image of saint is, according to Bernanos, the only answer to the triumph of evil, which he saw with his own eyes during the war. The explicit manifestation of the Civil War in Spain 1936-1939, witnessed by the author, reinforced by the eschatology and prophetic nature of the narrative, as well as the use of biblical archetypes to denote the nature of violence, is analyzed on the base of the political pamphlet «The Great Cemeteries under the Moon» (1938). It is this war that becomes a turning point in the biography of Bernanos, who as a right-wing nationalist and Catholic discovers for himself the illogical impossibility of supporting the Franco regime, because of the terror. This very problem of mass violence and the propensity of human nature to evil were analyzed using the theory of mimetic violence by the French anthropologist R. Girard.

Key words: French literature, Georges Bernanos, French Catholic literary revival, Christianity, esthetics of religion, war.

Вступ. Російсько-українська війна в її найгарячішій фазі 2022 року у винятковий спосіб звернула дослідницьку увагу на воєнні досвіди ХХ ст. та наново надихнула на осмислення, а часом і переосмислення, теми війни в художньому письменстві, позаяк простір літератури дає змогу авторові й читачеві не лише аналітично проаналізувати пережиті події, а й пропрацювати набуті травми. У цьому контексті напрочуд промовисті європейські воєнні рефлексії минулого століття, адже це був час щонайменше двох світових воєн. Їхній слід явно чи приховано присутній у всьому тогочасному літературному процесі. Зрештою, принципова відмова від політичного чи історіографічного кодів у літературі — ні що інше, як прихована чи задекларована протестна реакція на травматичне історичне тло, яке, хай імпліцитно, але присутнє в тексті. Натомість війна в Україні повернула цікавість до відвертого воєнного письма — текстів, буквально народжених з війни. У фокусі нашої розвідки постать Жоржа Бернаноса — одного з найяскравіших речників «католицької армії пера» (за висловом Р. Валері-Радо (Serry, 2008, р. 74)) ХХ ст., представника руху т.з. Французького католицького відродження першої половини ХХ ст., знаного не лише своїми романами, а й цілою низкою політичних розважань, які було зібрано воедино в двотомових «Есеях і нарисах боротьби» (Bernanos, 1971; 1995), конечно укладених вже по смерті письменника, себто після 1948 р. Не дарма для назви обрано поняття «боротьби» («combat»), позаяк біографія Бернаноса щільно пов'язана з досвідом війни, відповідно вся його творчість має на собі відбиток воєнного переживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З 1950-х рр., себто з самих початків теоретичного осмислення бернаносового доробку, А. Бегвен (Béguin, 1958), Г.-У. фон Бальтазар (Balthasar, 1956), а відтак М. Мільнер (Milner, 1989), послуговуючись насамперед історико-культурним методом, назагал завважували засадничу роль війни в політичній спадщині Бернаноса. Дослідники акцентували на бернаносовому відчутті воєн, учасником або свідком яких він був, як історичному втіленні вселенської боротьби зі Злом, які як християнин він осмисляв як терен боротьби Бога і диявола за спасіння людської душі. У ХХІ ст. їхню лінію продовжує відома дослідниця М. Гослен-Ноа у своїй

фундаментальній праці «Bernanos: militant de l'éternel» (Gosselin-Noat, 2007). У фундаментальній розвідці «Le Mystère du réel dans les romans de Georges Bernanos» (Le Touzé, 1979) Ф. ле Тузе торкається впливу воєнної біографії Бернаноса на роман «Під сонцем Сатани», текстологічно підтверджуючи перехід авторських доти суто політичних категорій у реєстр метафізичного, навіть профетичного письма. Метафізичне зло та його образні архетипи розглянуто як базові категорії, що єднують художнє та нехудожнє письмо автора. Виняткової уваги заслуговують розвідки Ю. Юрта, присвячені суто політичному письменству Бернаноса, які започатковано ще наприкінці 1960-х (Jurt, 1968) і інтенсифіковано в останні роки, коли його дослідження присвячені досвідів Громадянської війни в Іспанії (Jurt, 2018). Фрайбурзького професора цікавить компаративний аналіз письма-свідчення двох світоглядно й ідеологічно (насамперед релігійно й політично) відмінних учасників єдиного літературного процесу у французькій літературі. У подібній перспективі хорватський дослідник Франо Франчіч вивчає памфлет «Під місяцем великі цвинтарі» у межах боротьби головних ідеологій ХХ ст. — фашизму, нацизму та комунізму — та місця поміж них для ангажованого католика, націоналіста-монархіста (Vrančić, 2020).

В українському літературознавстві найповнішим аналізом дотичним до проблематики бернаносівського воєнного письма донині лишається дисертація В. Фесенко «Творчість Ж. Бернаноса: поетика події та пророцтва» (Фесенко, 1998), де один з розділів присвячено аналізу профетичності політичного письма Бернаноса та наголосові на проблемі метафізичної подієвості. Решта літературознавців, коли й зачіпали доробок письменника, воліли обмежитися його романною творчістю. Відповідно, *актуальність* нашого викладу полягає в широкому охопленні творчості французького письменника — поглядом на тему війни як у межах його романного космосу, так і в просторі політичного памфлету; як у ранній, так і в зрілий творчі періоди. Крім того, тема рецепції війни досі не була *метою* окремої розвідки.

Методологія дослідження. Оскільки війна та її політичне тло вписані в життєвий досвід письменника, з розмаю можливих підходів обираємо насамперед біографічний та істори-

ко-культурний метод. Однак бернаносівські тексти, включно з журналістським і памфлетним письмом, не функціонують на рівні суто «свідчення епохи», натомість завжди хияються до літературності. Тому вагомими для нас є герменевтичний аналіз з ухилом на дослідження архетипних символів в традиції Г. Башляра та теорія міметичного насильства антрополога й культуролога Р. Жірара.

Результати дослідження. Аналізуючи життя і спадщину Ж. Бернаноса, видається цілком логічним виділити три війни і три літературні відповіді на них:

- Перша світова і народження першого роману «Під сонцем Сатани» (1926).

- Громадянська війна в Іспанії та профетичний і апокаліптичний памфлет «Під місяцем великої цвинтарі» (1938)

- Назрівання Другої світової (пост-Мюнхен 1938), власне Велика Війна 1939-1945 та політичні есеї «Скандальність Істини», «Пригноблені діти», «Ми французи, інші», «Листи до англійців». І водночас поступове народження останнього роману «Пан Невін» (надрукований посмертно, 1950р).

Аби простежити особливості бернаносівської рецепції воєнних сторінок, погляньмо глибше на перші два етапи як найбільш репрезентативні ілюстрації бернаносівського осмислення війни у художній прозі та в жанрі політичного памфлету.

Перша світова і народження першого роману «Під сонцем Сатани»

До 1914 р. Бернанос — журналіст, католик і монархіст, що працює на шпальтах часопису, друкованого правою націоналістичною організацією «Французька дія», очолюваною її ідеологом Ш. Моррасом. З початком війни майбутній літератор вирушає на фронт, де віч-на-віч стикається з падінням «старої Франції», межовими станами людської душі, застиглої межі добром і злом, і одвічним питанням природи зла, а значить і теодицеї. Бернанос пише: *«Лице світу було жорстким. Воно стало відразливим... Після п'ятьох років гону, жахлива згря збилася зі сліду, людська подоба повернулася до свого лігвища. Ледве жива. Вона зализувала рани»* (Bernanos, 1971, р. 1039). Анімалістичне порівняння зі звіром типове для бернаносівського літературного космосу і неабияк споріднює його, як зазначає норвезький дослідник

Свен Сторельв, з біблійною книгою *Одкровення* (Storelv, 1993). Бернаносові, однак, знадобилося 8 років, аби віддзеркалити власне сприйняття воєнної та післявоєнної дійсності у своєму першому романі. «Під сонцем Сатани» вийшов друком 1926 року. В інтерв'ю Ф. Левебру він каже: *«Моя книга народжена війною»* (Фесенко, 1998, с. 123). Проте жодних тематичних чи сюжетних згадок про війну в романі нема. Посталий з духу війни роман парадоксальним чином геть не говорить про війну. За словами самого Бернаноса, єдиною можливою відповіддю на побачений тріумф зла для нього було послати святого, бо *«тяжкий досвід війни розбудив в багатьох душах... трагічне розуміння життя, необхідність співвіднести з великими законами духовного всесвіту недолю людську. Проблема життя є вічною проблемою болю»* (Bernanos, 1971, р. 1049). Тому відгомін війни для Бернаноса — це показ царства зла (звернімо увагу на назву роману «Під сонцем Сатани» (Бернанос, 2002)), людського гріха, що за католицьким віровченням, виростає з первородного гріха як схильності людської природи до зла, а значить екзистенційного бунту у відповідь на нездоланну нудьгу та відчай.

У такому підході Бернанос передвісник екзистенціалістської проблематики. Усе це акумулює образ протагоністки Мушетти. Натомість їй дуалістично протистоїть покликаний до святости, безконечно спокушуваний Донісан. Українською важливо, що зло у своєму першому романі Бернанос свідомо персоналізує. В образі нічного супутника Донісана легко зчитати риси самого диявола. Знову звернімо увагу на назву твору. Спокусника відчаєм, що в усьому мавпує Христа, перевертаючи біблійний символізм догори дибки. В одній зі сцен, до прикладу, бачимо мавпування поцілунку Юди. Коментуючи цей фрагмент автор каже: *«Можливо, всі ми жертви якогось великого жахливого партнера, про існування якого католицька церква нас попереджала, і який вмів плутати карти»* (Bernanos, 1971, р. 1077). Містерія зла, керована самим батьком брехні як «мавпою Бога» (Св. Августин) (Біляшевич, 2017) і є фундаментальною алюзією на криваві ріки Першої світової. Не менш вагоме накладання історичної події війни на біблійний символізм. Центральним образом є вбивство дітей. Суспільство, що в політичній омані зчинило страшний гріх, відправивши на

заклання в окопи власних дітей, суспільство, що позбавило молодь духу дитинства — фундаментального бернаносівського образу. А значить надії, метафоризується через біблійну алюзію на Іродове Побиття немовлят, що підкреслює у своїй «Поетиці пророцтва у події у творчості Ж. Бернаноса» В. Фесенко (Фесенко, 1998, с. 128). Мушетта, що своїм бунтівним способом життя духовно вбила дитину в собі, попри біологічний вік, народжує незаконну мертворожденну дитину, від якої всі причетні (біологічний батько Кадіньян, її батьки, коханець лікар Гале) воліли вибавитися.

Натомість її двійник, Донісан, марно намагається повернути до життя щойно померлого хлопчика, вчергове спокушаючись на диявольські спокуси чудом. Він вимагає від Господа чуда, а не сумирно благає про нього. Смерть дитини і містична поява диявольського сміху в цій сцені перетворюється на метафору дітовбивства як лейтмотив бернаносівського письма та одне з фундаментальних виражень панування зла у світі. Отже, вже з першого роману історична подієвість війни стає тлом, яке Бернанос метафоризує, ба навіть метафізує. Баталії на полі бою текстово перетворюються на боротьбу добра і зла в людській душі. До того самого підходу письменник повернеться і в своєму останньому романі «Пан Невін» (Бернанос, 2004), який редагуватиме впродовж десятих років, а надто в період світанку і розгортання Другої Світової, в якій фізично хворий автор не ладен був брати участь, але на яку пильно відгукувався своїми політичними есеями. Світ, що занурюється в морок війни, есхатологічно зображений як космос маленького селища, що амбівалентний, знову ж таки диявольський, Пан Невін, як павук загортає у павутину хвороби, нудьги, відчаю, розкладу, небуття. І знову про війну прямо — ані слова. Але зло, що несе, вивільняє та оприявнює війна, присутнє на кожній сторінці твору.

Громадянська війна в Іспанії та профетично-апокаліптичний памфлет «Під місяцем великі цвинтарі» (1938)

Геть інакше образ війни з'являється на сторінках політичної есеїстики Бернаноса. Названо та експліцитно. Так, 1936 р. на початку громадянської війни в Іспанії Бернанос мешкає на Майорці. Як правий націоналіст, монархіст і католик він логічно підтримує Франко, а його син

вступає до лав Фаланги. Але згодом бачить на власні очі розгортання франкістського терору, що *«заходить якнайдалі, проникає найглибше до самого коріння душі. Коли я бачу, як ви поливаєте цією кислотою якийсь орган християнського світу, хай навіть заражений гангреною, я маю право сказати вам, що ви спалите його весь, ви спалите його до останнього волокниці, до самого зародку....Я надто добре розумію, що дух Страху і дух Помсти...надихають іспанську контрреволюцію»* (Бернанос, 2004, с. 381). Саркастичним і семантично жорстким, наближеним до класичного памфлету в традиції де Местра, стилем Бернанос у своїх «Під місяцем великих цвинтарях» (1938) атакує правих франкістів і тих французьких консерваторів, а надто єпископат, що підтримали боротьбу з іспанськими лівими, хай якими кривавими методами. Важить, що він аж ніяк не стає на ліві, республіканські позиції. Це завжди правий, що пише для правих. Однак чергова братовбивча війна, для нього це ілюстрація того, що сучасний світ, далекий від шляхетності любого йому середньовіччя, перетворив людину на інструмент, на машину вбивства, на робота: *«світ знав часи, коли військове покликання було найбільш поважним після покликання священника....у сучасному світі стало дуже легко перетворити будь-якого крамаря на солдата. Ви протягуєте фартушок — і з нього падає вже готовий герой»* (Бернанос, 2004, с. 316). «Герой», якому вручили повістку до Пекла.

У профетично-апокаліптичному дискурсі Бернанос зображає Іспанію в образі величезного могильника під місяцем, що алюзієно перегукується з Сонцем Сатани з першого його роману — *«бога, чий колір схожий на колір місяця, бога, який тисне на бідлах усією вагою сентиментальних розчарувань»* (Бернанос, 2004, с. 331). Війну як вияв людського зла Бернанос знову метафізує до рівня боротьби добра і зла, Бога і диявола. Міт, який витворює людина на захист власного зла (у цьому випадку міт про новий хрестовий похід генерала), є лише черговою диявольською оманю. Бернанос неабияк суголосний з теорією Р. Жірара про міметичну природу насильства й вбивство невинної жертви, цапа відбувайла (Girard, 1982) (*«різанину Невинних»* (Бернанос, 2004, с. 482)), що мінімізує насильство в спільноті. Вбивство, яке аби не

називати на ім'я, символічно не пов'язувати з насильством, огортають мітом (Sudlow, 2015). Що ж пропонує письменник протиставити сьогосвітньому тріумфу зла? Жертвенну роль ветеранів, а також царство дітей, героїв і мучеників — тих трьох категорій, які для Бернаноса єдині здатні чинити опір злу, які сакралізовані в його літературному космосі: «я глибоко упевнений, що та частина світу, яку ще можна викупити, належить лише дітям, героям та мученикам», пише він у передмові до «Великих цвинтарів» (Бернанос, 2004, с. 310).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, зазначимо, що проблема війни присутня протягом всього творчого шляху Бернаноса і як романіста, і як полеміста. Якщо у прозі воєнний досвід подано радше імпліцитно, крізь тему зла і гріха і рідкісних тематичних алюзій та архетипових образів, то простір політичної есеїстики переповнений прямими розважаннями про війну, жертву воїнів, плату за відступ. Для військової поетики Ж. Бернаноса характерне показати як у кінцевому струмені безконечне. В Історії промовляє вічне. У природньому надприродне. Війна перетворюється з історичної події на метафізичний вияв людської зламаності і святості жертвовного героїзму. Саме тому, навіть у межах політичного воєнного памфлету нарративний рівень помітно тяжіє до художнього письма.

Перспективною царинною майбутньої розвідки залишається третій з вищезазначених періодів воєнного письма Ж. Бернаноса: пост-Мюнхен і Друга світова війна. Цей відтин часу особливо плідний на політичну есеїстику, позаяк письменник, не маючи фізичної змоги брати участь на полі бою і понад то, перебуваючи в еміграції, метафорично позиціонує служіння нації словом як мілітарну боротьбу. Відповідно, пише самі памфлети. Зв'язок таких текстів як «Пригноблені діти», «Ми французи, інші», «Листи до англійців» з попереднім доробком письменника, а також компаративний аналіз з художніми та нехудожніми текстами інших французьких ангажованих письменників-інтелектуалів, особливо в межах Руху католицького літературного відродження, або світоглядно й мистецьки супротивних їм угруповань, надає нам вектор для майбутніх літературознавчих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Balthasar, H.U. (1956). *Le Chrétien Bernanos*. Seuil.
2. Béguin, A. (1958). *Bernanos par lui-même*. Seuil.
3. Bernanos, G. (1971). *Essais et écrits de combat, tome I*. Gallimard.
4. Bernanos, G. (1995). *Essais et écrits de combat, tome II*. Gallimard.
5. Girard, R. (1982). *Le Bouc émissaire*. Grasset.
6. Gosselin-Noat, M. (2007). *Bernanos: Militant de l'Éternel*. Michalon Editeur.
7. Jurt, J. (1968). *Les attitudes politiques de Georges Bernanos jusqu'en 1931*. Fribourg Éditions universitaires.
8. Jurt, J. (2018). Malraux et Bernanos face à la guerre civile d'Espagne. In: *Malraux et l'Espagne. Réception, histoire, littérature et arts*. Actes du colloque international des 9 et 10 novembre 2017. Université de Lleida — Catalogne, 73–87.
9. Le Touzé, Ph. (1979). *Le mystère du réel dans les romans de Bernanos: Le style d'une vision*. Librairie A.-G. Nizet.
10. Milner, M. (1989). *Georges Bernanos*. Librairie Séguier.
11. Serry, H. (2008). Le double jugement de l'art est-il possible? *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle*, 26, 73–90.
12. Storelv, S. (1993). *Péguy et Bernanos*. Solum Forlag As.
13. Sudlow, B. (2015). Rethinking the Modernity of Bernanos: A Girardian Perspective. In: *God's Mirror. Renewal and Engagement in French Catholic Intellectual Culture in the Mid-Twentieth Century*. Fordham University Press.
14. Vrančić, F. (2020). Le Catholique Bernanos Face À La Guerre Civile Espagnole. *Studia Romanistica, University of Ostrava*, 20, 97–113.
15. Бернанос, Ж. (2002). *Вибрані твори. Том I: Під сонцем Сатани. Щоденник сільського священника*. Юніверс.
16. Бернанос, Ж. (2004). *Вибрані твори. Том II: Ще одна розповідь про Мушкетта. Пан Невін, або Мертва парафія. Під місяцем великі цвинтарі*. Юніверс.
17. Біляшевич, Т. (2017). «Diabolus est simia dei»: тема обману в творчості Жоржа Бернаноса. *Сучасні літературознавчі студії*, 14, 42–57.
18. Фесенко, В. (1998). *Творчість Жоржа Бернаноса: поетика події та пророцтва...* дис. д-ра наук. Київ. Видавничий центр КНЛУ.

REFERENCES

1. Balthasar, H.U. (1956). *Le Chrétien Bernanos*. Seuil.
2. Béguin, A. (1958). *Bernanos par lui-même*. Seuil.
3. Bernanos, G. (1971). *Essais et écrits de combat, tome I*. Gallimard.
4. Bernanos, G. (1995). *Essais et écrits de combat, tome II*. Gallimard.
5. Bernanos, Zh. (2002). *Vybrani tvory. Tom I: Pid sontsem Satany. Shchodennyk silskoho sviashchennyka*. Yunivers [In Ukrainian].
6. Bernanos, Zh. (2004). *Vybrani tvory. Tom II: Shche odna rozpovid pro Mushettu. Pan Nevin, abo Mertva parafiia. Pid misiatssem velyki tsvyntari*. Yunivers [In Ukrainian].
7. Biliashkevych, T. (2017). «Diabolus est simia dei»: tema obmanu v tvorchoosti Zhorzha Bernanosa. *Suchasni literaturoznavchi studii*, 14, 42–57. [In Ukrainian].
8. Fesenko, V. (1998). *Tvorchist Zhorzha Bernanosa: poetyka podii ta prorotstva*. dys. d-ra nauk. Kyiv. Vydavnychy tsestr KNLU.
9. Girard, R. (1982). *Le Bouc émissaire*. Grasset.
10. Gosselin-Noat, M. (2007). *Bernanos: Militant de l'Éternel*. Michalon Editeur.
11. Jurt, J. (1968). *Les attitudes politiques de Georges Bernanos jusqu'en 1931*. Fribourg Éditions universitaires.
12. Jurt, J. (2018). Malraux et Bernanos face à la guerre civile d'Espagne. In : *Malraux et l'Espagne. Réception, histoire, littérature et arts*. Actes du colloque international des 9 et 10 novembre 2017. Université de Lleida — Catalogne, 73–87.
13. Le Touzé, Ph. (1979). *Le mystère du réel dans les romans de Bernanos: Le style d'une vision*. Librairie A.-G. Nizet.
14. Milner, M. (1989). *Georges Bernanos*. Librairie Séguier.
15. Serry, H. (2008). Le double jugement de l'art est-il possible? *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle*. 26, 73–90.
16. Storely, S. (1993). *Péguy et Bernanos*. Solum Forlag As.
17. Sudlow, B. (2015). Rethinking the Modernity of Bernanos: A Girardian Perspective. In: *God's Mirror. Renewal and Engagement in French Catholic Intellectual Culture in the Mid-Twentieth Century*. Fordham University Press.
18. Vrančić, F. (2020). Le Catholique Bernanos Face À La Guerre Civile Espagnole. *Studia Romanistica, University of Ostrava*, 20, 97–113.